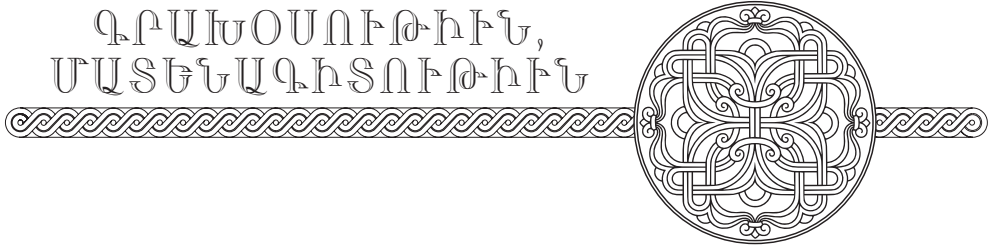

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՎԱՄՇԵՆԱՎՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

2022 թ. դեկտեմբերի վերջին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ լույս տեսավ անվանի հայագետ, համշենագետ Սերգեյ Վարդանյանի «Բանահյուսական պատումի միջավայրը (կրոնափոխ համշենահայերի մի զվարճապատումի տարբերակները)» ուսումնասիրությունը (Երևան, ՀԱԻ հրատ., 352 էջ + 16 էջ գունավոր ներդիր): Գրքի խմբագիրն է բ. գ. դ. Ա. Սարգսյանը, գրախոսները՝ բ. գ. դ. Վ. Սվազյանը, պ. գ. դ. Հ. Չոլաքյանը, բ. գ. թ. Լ. Դոեջյանը: Առաջաբանում հեղինակն ընթերցողի համար պարզաբանում է, որ ներկա աշխատությունը գիտական համարվող չոր-ցամաք, անհաղորդ ոճով գրված շարադրանք չէ սոսկ. այն ամենից առաջ գիրք է մարդկանց մասին (բանասաց, բանահավաք, զվարճապատումի հերոս, հրատարակիչ, գիտնական եւ այլն), որոնք սովորաբար լավագույն դեպքում հիշատակվում են միայն տողատակի ծանոթագրություններում կամ առհասարակ անտեսվում են: «Սույն մենագրության մեջ.... փորձել ենք կոտրել գիտական գրականության մեջ տասնամյակներ իշխող այն կարծրատիպը, երբ հեղինակին հղելիս կամ որեւէ մեկին անդրադառնալիս, հաճախ առանց որեւէ կենսագրական տվյալ հիշատակելու, նշվում են սոսկ նրա ազգանունն ու անվան միայն սկզբնատառը՝ մոռանալով, որ ինչ էլ որ գրում ենք, ի վերջո, այդ ամենը մարդկանց մասին է»:

Դժվար, գրեթե անհնար է անդրադառնալ Համշենին եւ համշենահայերին՝ առանց հիշելու Սերգեյ Վարդանյանին, որն ապրած տարիների մեծ մասը նվիրել է համշենագիտությանը: Նախորդող շրջանի բանագիտության մեջ բավական սակավ էր համշենահայությունը՝ մասնավորապես կրոնափոխ համշենցիներին առնչվող նյութը, որն իր շուրջ կեսդարյա գործունեության ընթացքում, հաճախ կյանքը վտանգելով, անհամեմատելիորեն հարստացրեց Ս. Վարդանյանը: Հետեւաբար առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ նրա անվան հետ է կապվում համշենագիտության դպրոցի հիմնումը:

Հայագետը ծնվել է 1952 թ. Երեւանում, 1969 թ. ավարտել է Հ. Պարոնյանի անվան թիվ 59 դպրոցը, 1974 թ.՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրության բաժինը: Ապա աշխատանքի է անցել նույն հաստատության հոգեբանության ամբիոնում: Առանձին ուշագրության է արժանի նրա գործունեությունը «Պիոներ կանչ» (այժմ՝ «Կանչ») թերթում եւ «Պիոներ» (այժմ՝ «Աղբյուր») ամսագրում: Այդ շորս տարիների ընթացքին Ս. Վարդանյանը շոշափելի ներդրում է ունեցել հայ պատանիներին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում: Նրա կոչով Հայաստանի, ինչպես նաեւ Հյուսիսային եւ Հարավային Կովկասի հայկական դպրոցների աշակերտների՝ տարբեր բարբառներով հավաքած բանահյուսական նյութերը հրատարակվում են «Հրեղեն ձին» (1981) եւ «Թագավորի երազները» (2003) ժողովածուներում, որոնք աննախագեպ են մեր բանագիտության նորագույն պատմության մեջ: Այդ գրքերից ընտրված արձակ նմուշները նրա ջանքերի արդյունքում Երեւանում լույս են տեսնում անգլերեն («The salvaged tales», 2007) եւ գերմաներեն («Gerettete Marchen», 2009, «Vor dem Vergessen gerettete armenische Märchen», 2023):

Ս. Վարդանյանի հանրահայտ «Հայոց մայրաքաղաքները» (1985) գիրքն սկզբում հոգվածաշարի տեսքով հրատարակվում է «Պիոներ» ամսագրի համարներում: 1995-ին այն, համալրվելով նոր նյութերով եւ առավել ամբողջական տեսք ստանալով, լույս է տեսնում առանձին գրքով, որի վերահրատարակված տարբերակ համար («Հայաստանի մայրաքաղաքներ», 1995 թ.) հեղինակն արժանացել է «Թեքեյան» մշակութային միության «Հայկաշեն Ուզունյան» մրցանակին, իսկ 2012 թ.՝ Երեւանի քաղաքապետի Ոսկե մեդալին:

Հետագա տարիներին Ս. Վարդանյանն աշխատել է Հայ ճարտարապետության թանգարան-ինստիտուտում, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտում: 1991—2002 թվականներին եղել է ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի փոխնախագահը: Նա թեեւ արժատներով վանեցի է, հիմնադրման օրվանից՝ 1992-ից, Հայաստանի «Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական ՀԿ նախագահի տեղակալն է, իսկ 2004—2018 թթ. հասարակական հիմունքներով կատարել է նույն կազմակերպության «Ձայն համշենական» պաշտոնաթերթի գլխավոր խմբագրի պարտականությունները: 2004 թ. հուլիսից մինչեւ 2018 թ. Ս. Վարդանյանը միայնակ հրատարակել է թերթը,

որի ողջ տպաքանակը (հազար օրինակ) անվճար բաժանել է Հայաստանի եւ Սփյուռքի ընթերցողներին, ուղարկել Ռուսաստանի, Աբխազիայի ու Թուրքիայի համշենահայերին: Նա 2009 թ., որպես խմբագիր, ստացել է Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի, Ռուսաստանի հայերի միության, ՀՀ Սփյուռքի նախարարության եւ Հայաստանի ժողովրդային միության բարձրագույն մրցանակները:

1969 թ. ամռանը Սերգեյ Վարդանյանը Սեւ ծովի առափնյա Ադլեր քաղաքում ականատեսն է լինում մոտակա Մոլդովկա գյուղում հայկական դպրոց բացելու պահանջով կազմակերպվող ստորագրահավաքին՝ խորապես մտահոգվելով Կրասնոդարի երկրամասի հայկական դպրոցների ծանր կացությանը: Վերադառնալով Հայաստան՝ նա չի կարողանում մոռանալ այդ տխուր պատկերը, որից տպավորվելով՝ սկսում է զբաղվել անծայրածիր տարածք եւ տասնմեկ ժամային գոտի ունեցող ԽՍՀՄ-ում սփռված հայերի խնդիրներով: Այսպես նա բացահայտում է համշենահայերին, որոնց բանավոր ժառանգության նմուշների ուսումնասիրությանը դառնում է նրա կյանքի հետագա տարիների գլխավոր գործն ու առաքելությունը:

Ս. Վարդանյանը, բազմաթիվ զրկանքներ կրելով, շատ անգամներ մեկնում է թե՛ խորհրդային տարբեր հանրապետություններ, թե՛ Արեւմտյան Հայաստան՝ հաճախ նույնիսկ առերեսվելով կյանքին սպառնացող ստույգ վտանգների: Դեռեւս 1984 թ. եւ 1987 թ. Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ղրղզստանում եւ Ռուսաստանում հայտնաբերում է մահմեդականությանը դավանած համշենահայերի: 2019 թ. տողերիս հեղինակը ծավալուն հարցազրույց է անցկացնում նրա հետ (տե՛ս «50 տարի անց... կրկին համշենահայերի մասին», «Ազգ», 2019, հուլիսի 19): Այդ հարցազրույցում նվիրյալ հայագետը խոսում է իր կյանքի կեսդարյա ուղու մասին, հիշում դեպի մեծ նվիրում տանող ճանապարհն ընտրելու հանգամանքները:

Սերգեյ Վարդանյանի գիտական կյանքում բեկումնային եղավ 1981 թվականը, երբ Կրասնոդարի երկրամասի՝ համշենահայերով բնակեցված գյուղերում տեղեկանում է Ղազախստանից ու Ղրղզստանից եկած մարդկանց մասին, որոնք խոսում են համշենցիների բարբառին մոտ լեզվով: Բանագետն անմիջապես գլխի է ընկնում, որ Կենտրոնական Ասիայի բնակիչների նման հագնված այդ մարդիկ 1944 թ. Աջարիայից բռնի տեղահանված համշենահայերը պետք է լինեն, որոնց ինքը մի քանի տարի շարունակ որոնում էր՝ ցանկանալով փաստագրել նրանց բռնի տե-

ղահանությունը, նաեւ բանահյուսական նյութերը հավաքել: Ժամանակի սղություն պատճառով խորամուխ չլինելով հավելյալ մանրամասների մեջ՝ վերադառնում է Երեւան: Տարիներ անց տեղեկանալով, որ Կրասնոդարում վերաբնակված համշենահայերի մի մասը տեղափոխվել է Դրղզստանի Օշի մարզի Կըզըլ-Կիյա քաղաքից, 1984-ին մեկնում է Միջին Ասիա: Այդ ուղեւորության արդյունքում Վարդանյանին հաջողվում է գրառել համշենահայոց բանարվեստի զգալի քանակություն կազմող նմուշներ եւ փաստագրել բռնագաղթը: Ս. Վարդանյանը Ղազախստան, Դրղզստան եւ Ուզբեկստան է գնում նաեւ 1987 թ.: Այդ ընթացքում Ղազախստանում գրառում է «Առդիլէցիֆ՝ ալշի» վերտառությամբ երգիծական մանրավեպը: Այդ երկին ու նրա փոփոխականերին է նվիրված «Բանահյուսական պատումի միջավայրը (կրոնափոխ համշենահայերի մի զվարճապատումի տարբերակները)» մենագրությունը, որն առանձնանում է նախ նրանով, որ մահմեդականություն ընդունած եւ քրիստոնյա համշենահայերի բանահյուսության համապարփակ քննության առաջին փորձն է: Այս գրքում, որ եզակի է ոչ միայն համշենագիտության, այլեւ առհասարակ հայագիտության մեջ, արտացոլված է Համշենի վերջին երեք հարյուրամյակի պատմությունը, ներկայացված են համշենագիտությանն այս կամ այն կերպ առնչվող մարդկանցից շատերի կենսագրականները: Հայագետն իր պատմական անդրադարձն սկսում է Ժէ. դարասկզբից՝ անդրադառնալով Սիմեոն դպիր Լեհացու ուղեգրության էջերում պահպանված տեղեկությունները: Ապա հիշատակում է այս պահին գիտությանը հայտնի՝ կրոնափոխ համշենահայերին վերաբերող ամենահին սկզբնաղբյուրը, որը պատկանում է Պողոս վրդ. Մեհերյանի գրչին («Պատմութիւն վարուց Տեառն Հ. Պօղոս վարդապետի Մէհէրեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու»):

Այնուհետեւ, հիմնվելով Ղուկաս Ինճիճյանի, Մինաս Բժշկյանի, Աբել Մխիթարյանի, Սարգիս Հայկունու աշխատություններում տեղ գտած տվյալների վրա, հյուսում է Համշենի պատմությունը:

Հեղինակն այստեղ անդրադարձ է կատարում նաեւ Բաթումի մարզի համշենահայերի պատմությանն ու մշակույթին: «Բաթումի մարզի համշենացիները» գլխում Ս. Վարդանյանը ներկայացնում է Բաթումիի համշենահայերի մասին առաջիններից մեկն անդրադարձած Հարություն Գաթենյանի կենսագրության ինչ-ինչ դրվագները: Աշխատության մեջ վերլուծվում են «Համշեն» եւ «համշենցի» անուններն ու տարբեր ազգերի լեզուներում

դրանց աղճատված ձեւերը՝ քաղաքական կամ տվյալ լեզվի հնչյունային համակարգի պատճառներով:

Բացառիկ արժեք ունի գրքի «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառի եւ բանահյուսութեան ուսումնասիրութեան պատմությունից (XIX—XXI դդ.)» վերտառությամբ գլուխը, որտեղ հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Համշենի բարբառի առանձնահատկություններին, ինչպես նաեւ համշենագիտության ձեռքբերումներին եւ կրոնափոխ համշենահայերի մասին գրված գրքերին ու հոդվածներին: Խորին երախտագիտությամբ արտահայտվելով Համշենի պատմությանն անդրադարձած գիտնականների մասին եւ գնահատելով կատարված աշխատանքը՝ Ս. Վարդանյանը ներկայացնում է նրանց հեղինակած ուսումնասիրությունների մատենագիտությունը:

Այնուհետեւ հեղինակն ընթերցողին հակիրճ ծանոթացնում է «Արդէլէցիք՝ ավշի» գվարճապատումի 37 պատումների բովանդակությանը, որոնք ԺԹ.—ԻԱ. դարերում գրի են առնվել Ղազախստանում, ԱՄՆ-ում, Արեւմտյան Հայաստանում, Արցախում, Ղարաբաղում, Նախիջեւանում, Զավախքում, Կեսարիայում, Լոռիում, Տավուշում, Սեւանա լճի ավազանում, Սյունիքում, Փերիայում, Մուշում, Հալեպում եւ այլուր: Դրանցից յոթը գրի է առնվել կրոնափոխ համշենահայերից, որոնցից վեցը գրառել է Ս. Վարդանյանը (մեկը՝ Ղազախստանում, հինգը՝ Արգվինի նահանգում), իսկ մյուս փոփոխակը գրի են առել Հարվարդի համալսարանի երեք աշխատակիցները Բոստոնում՝ Խոփայի գավառից տեղափոխված համշենցի մի երիտասարդից:

Հմտորեն համադրելով եւ ուսումնասիրելով առկա մեծածավալ նյութը՝ Ս. Վարդանյանն այդ ամենը համեմատության մեջ է դնում հիշյալ բանահյուսական պատումի՝ այլ ժողովուրդներին (ռուսներին, թուրքներին, պարսիկներին եւ ասորիներին) պատկանող տարբերակների հետ: Հանգամանք, որն առավել մեծ արժեք է հաղորդում մենագրությանը: Կարելու է նաեւ այն, որ հեղինակը մի առանձին գլուխ հատկացնում է ամերիկացի հայագետ Զեյմա Ռասելին՝ մատնանշելով վերջինիս՝ հայկական որոշ գվարճապատումներին վերաբերող չպատճառաբանված եւ անհիմն դիտարկումները:

Այս գիրքը, այո՛, մարդկանց մասին է, նաեւ այն մարդկանց, որոնք, ինչպես վերոհիշյալ հարցազրույցում հիշում է Ս. Վարդանյանը, «...ամռան տապին երկարաթեւ վերնաշապիկներ հագած եւ թղթապանակներն

ամուր բռնած, հոգսաշատ դեմքերով տնետուն էին գնում եւ հայկական դպրոց բացելու համար ստորագրություններ հավաքում»:

Այդ մարդկանց մասին ավելի քան կես դար է, ինչ իր գրքերում պատմում է Ս. Վարդանյանը՝ այն վստահ գիտակցումով, որ նրանց մասին, բացի իրենից, «...ոչ ոք չի գրի, որովհետեւ նրանց թոռներն ու ծոռները հիմա շատ զբաղված են, ռուսական էստրադային երգերի բարձր հնչյունների ներքո ծովափին արեւկող պառկած հանգստանում են կամ էլ հերթական սրճարանը, ռեստորանը, հյուրանոցն են բացում»:

Սերգեյ Վարդանյանի «Բանահյուսական պատումի միջավայրը (կրոնափոխ համշենահայերի մի զվարճապատումի տարբերակները)» հիմնարար հետազոտություն է, շատ կողմերով գիտական նորույթ պարունակող աշխատանք, եւ այն իր մնայուն տեղը կունենա հայ բանագիտության պատմության մեջ:

ԳԵՒՈՐԳ ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

